

Elektromagnetizm. Magnit maydoni va uning harakteristikasi.

Reja:

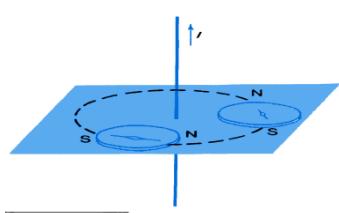
- 1. Magnit maydoni va uning harakteristikasi.**
- 2. Magnit maydon induksiyasi.**
- 3. Magnit maydon kuchlanganligi.**
- 4. Magnit maydonni grafik ravishda tasvirlash.**
- 5. Bio-Savar-Laplas qonuni.**

Tayanch iboralar.

1. Magnit maydon.	4. Magnit singdiruvchanlik.
2. Magnit momenti.	5. Solenoid.
3. Magnit induksiyasi.	6. Bio-Savar-Laplas qonuni.

Oddiy magnit hodisalar eramizdan ilgari ham mavjud bo‘lgan. Lekin elektr toki va magnit hodisalar orasidagi bog‘lanish borligi dastlab XVIII asrda fransuz fizigi Arago tomonidan o‘rganilib, u elektr tokini magnit ta’siri mavjudligini aytgan.

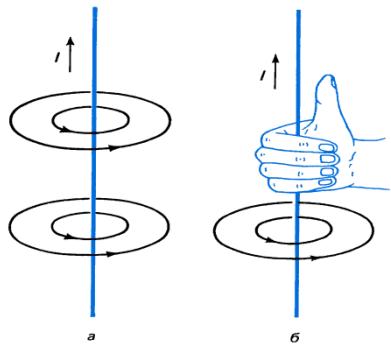
Elektr tokining magnit ta’siri 1820 yilda daniyalik fizik Ersted tomonidan tajribada aniqlandi. Ersted tajribasi elektr toki o‘tib turgan o‘tkazgich atrofida magnit maydoni hosil bo‘ladi degan xulosaga olib keldi.

1-rasm. Magnit strelkasi tokli o‘tkazgich yaqinida og‘adi, bu magnit maydoni mavjudligini ko‘rsatadi va magnit kuch chiziqlari yo‘nalishini aniqlash mumkin bo‘ladi.

Ersted tajribasida tokli o‘tkazgich atrofiga joylashtirilgan magnit strelkasidan foydalanildi. Ersted tajribasi fizika fanining magnetizm sohasidagi muhim kashfiyotlarning ochilishiga turtki bo‘ldi. Natijada Amper, Faradey, Bio-Savar-Laplas kabi olimlar elektromagnetizm hodisalarini o‘rganib, muhim kashfiyotlar qildilar. Fransuz fizigi Amper 1820 yilda parallel joylashtirilgan tokli

o‘tkazgichlarni o‘zaro ta’sirini o‘rgandi. Tokli o‘tkazgichlarning o‘zaro ta’siriga sabab – toklar atrofidagi fazoda magnit maydonining paydo bo‘lishidir.

2-rasm. a-tokli o‘tkazgich atrofidagi magnit maydoni kuch chiziqlari; b –kuch chiziqlari yo‘nalishini aniqlashda o‘ng qo‘l qoidasi: agar o‘ng qo‘l bilan tokli o‘tkazgich ushlansa, bosh barmoq o‘tkazgichdagi tok yo‘nalishini ko‘rsatsa, qolgan to‘rtta barmoqlar magnit maydon kuch chiziqlari yo‘nalishini ko‘rsatadi.

Magnit maydonini o‘rganishda “sinov zaryad” vazifasini maydonning tekshirilayotgan nuqtasiga kiritilgan tokli berk kontur bajaradi.

Konturning miqdoriy harakteristikasi sifatida konturdan o‘tuvchi tok kuchi I ni konturning yuzi S ga bo‘lgan ko‘paytmasidan foydalaniladi. Bu ko‘paytma konturning magnit momenti deb atalib, P_m bilan belgilanadi.

$$P_m = I \cdot S \quad (1)$$

ko‘rinishda yoziladi.

Konturning magnit momenti P_m - vektor kattalik bo‘lib, uning yo‘nalishi kontur sirtiga o‘tkazilgan musbat normal $\vec{n}$ ning yo‘nalishiga mos tushadi.

$$\overrightarrow{P_m} = I \cdot S \cdot \vec{n} \quad (2)$$

Magnit maydoni tokli «sinov konturi»ga ma’lum yo‘nalishda joylashadigan tarzda ta’sir etib aylantiruvchi kuch momenti M_{max} – hosil qiladi. Har bir «sinov konuri»ga ta’sir qiluvchi aylantiruvchi kuch momenti (M_{max}) ning kontur magnit moment (R_m)ga nisbatan magnit maydonning tekshirilayotgan nuqtasi uchun o‘zgarmas kattalikdir.

$$\frac{M_{max}}{R_m} = const \quad (3)$$

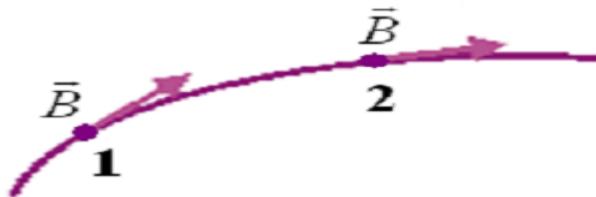
Bu kattalik magnit maydonning miqdoriy harakteristikasi bo‘lib, uni magnit maydonning induksiya vektori deb atalib, u B -harfi bilan belgilanadi.

$$B = \frac{M_{\max}}{P_m} \quad (4)$$

$$M_{\max} = P_m \cdot B \quad (5)$$

Magnit maydonning biror nuqtasidagi induksiya vektori, maydonning shu nuqtasiga kiritilgan «sinov konturi»ga ta’sir qiluvchi maksimal aylantiruvchi kuch momentiga miqdor jihatdan teng bo‘lgan fizik kattalikdir. SI-sistemasida magnit induksiyasining o‘lchov birligi qilib, 1 Tesla (1Tl) qabul qilingan.

$$[B] = \left[\frac{M_{\max}}{P_m} \right] = \left[\frac{H \cdot M}{A \cdot M^2} \right] = \left[1 \cdot \frac{H}{M \cdot A} \right] = [1 \text{ Tesla} (1Tl)]$$

3 – rasm. Magnit induksiya vektori

Magnit maydonini o‘rganishda magnit maydonining kuchlanganligi tushunchasidan ham foydalaniladi. Magnit maydon kuchlanganligi H-harfi bilan belgilanib, u

$$\vec{H} = \frac{\vec{B}}{\mu_0 \mu}$$

ko‘rinishda yoziladi.

Bunda μ – muhitning magnit singdiruvchanligi.

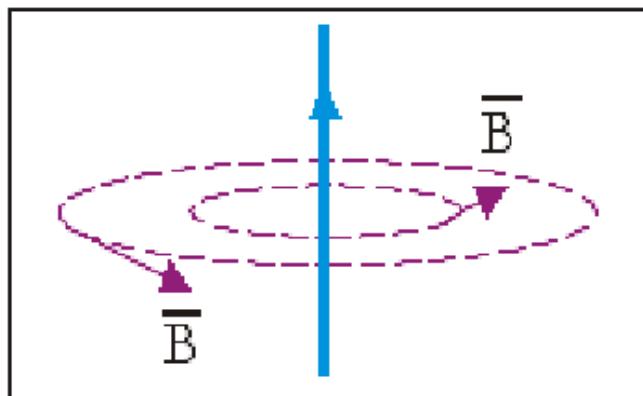
μ_0 – magnit doimiysi bo‘lib, uning sistemadagi qiymati

$$\mu_0 = 12,56 \cdot 10^{-7} \frac{\Gamma_H}{M} \approx 4\pi \cdot 10^{-7} \frac{\Gamma_H}{M}$$

ga teng.

Magnit maydonini grafik usulda tasvirlash uchun magnit induksiya chiziqlaridan foydalaniladi. Magnit induksiya chiziqlari deb, shunday chiziqlarga aytildiki, uning har bir nuqtasida magnit induksiya vektori urinma ravishda yo‘nalgidir. Magnit maydonining grafik tasviridagi magnit induksiya chiziqlarining zichligiga qarab, maydonning induksiyasi haqida fikr yuritiladi.

Magnit induksiya chiziqlari berk konsentrik chiziqlardan iborat bo‘lib, uning boshlanishi va tugallanishi mavjud emas.

4 – rasm. Magnit induksiya chiziqlari

Magnit maydon induksiya chiziqlarining yo‘nalishini ingliz olimi Maksvell tavsiya etgan parma qoidasi yordamida aniqlash mumkin.

Parmaning ilgarilanma harakati o‘tkazgichdagi tokning yo‘nalishi bilan mos tushsa, parma dastasining aylanishi tokli o‘tkazgich atrofidagi magnit maydon induksiya chiziqlarining yo‘nalishini ko‘rsatadi.

Bir necha o‘ram izolyasiyalangan simdan iborat g‘altak – solenoid deb ataladi. Solenoidning ichki qismida magnit induksiya chiziqlari solenoid o‘qiga parallel bo‘lgan to‘g‘ri chiziqlar sistemasini tashkil etadi.

Bu to‘g‘ri chiziqlar solenoid uchlariga yaqinlashgan sari egri chiziqlarga aylanib, solenoidning tashqarisida tutashadi. Solenoidning ichki qismidagi maydon bir jinsli maydondir.

Magnit maydonning asosiy xossalardan biri induksiya chiziqlarining yopiq bo‘lishi magnit maydonning uyurmali maydondan iboratligini va uning “magnit zaryadi” mavjud emasligini ifodalaydi.

1820 yilda fransuz olimlari J.Bio va F.Savarlar o‘zgarmas to‘g‘ri tok atrofidagi magnit maydonlarni tekshirish natijasida tokli o‘tkazgichdan r-masofa uzoqlikdagi nuqtaning magnit induksiyasi o‘tkazgichdagi tok kuchi I-ga to‘g‘ri proporsional, r-masofaga esa teskari proporsional ekanligini aniqladilar.

$$B \sim \frac{I}{R}$$

Bio va Savar bu tajriba natijalari asosida tokli o'tkazgich magnit maydonini hisoblashga imkon beradigan formulani chiqara olishmadi. Keyinchalik Bio va Savarning natijalariga asoslangan holda fransuz fizigi P.Laplas ixtiyoriy shakldagi tokli o'tkazgich atrofidagi magnit maydonining induksiyasi B ni aniqlash imkonini beradigan formulani keltirib chiqardi. Bunda Laplas maydonning superpozitsiyasi (qo'shish) prinsipidan foydalandi.

$$\vec{B} = \vec{B}_1 + \vec{B}_2 + \dots + \vec{B}_n = \sum_{i=1}^n \vec{B}_i \quad (6)$$

Har bir elementar tok vujudga keltiradigan maydonning induksiyasi:

$$d\vec{B} = k \cdot \frac{I[d\vec{\ell} \cdot \vec{r}]}{r^3} \quad (7)$$

ifoda orqali aniqlanadi.

Bunda: k -muhitga bog'liq bo'lgan proporsionallik koeffitsienti. I -tok kuchi, $d\ell$ -elementar o'tkazgich uzunligi. r -elementar tokdan magnit induksiyasi aniqlanadigan nuqtagacha bo'lgan masofa.

SI-sistemasida $K = \frac{\mu_0 \mu}{4\pi}$ ga teng bo'lganligidan (9) ifoda

$$d\vec{B} = \frac{\mu_0 \mu}{4\pi} \cdot \frac{I[d\vec{\ell} \cdot \vec{r}]}{r^3} \quad (8)$$

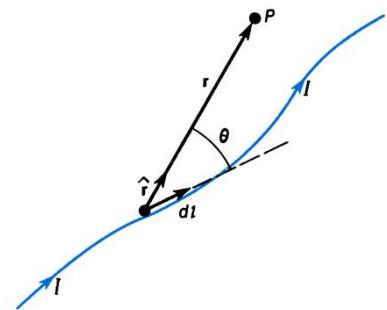
ko'rinishda yoziladi.

Magnit maydon kuchlanganligi

$$d\vec{H} = d\vec{B} \cdot \frac{1}{4\pi} \cdot \frac{I[d\vec{\ell} \cdot \vec{r}]}{r^3} \quad (9)$$

ko'rinishda yoziladi.

(8) va (9) ifodalar Bio-Savar-Laplas qonunining ifodasi bo'lib, uni ta'riflash uchun skolyar ko'rinishda quyidagicha yoziladi:

*5-rasm. Bio-Savar qonunini:
Idl elementar tok hosil qilgan R
nuqtada hosil qilgan magnit
maydon induksiyasi*

$$dB = \frac{\mu_o \mu}{4\pi} \cdot \frac{Id\ell}{r^2} \sin \alpha \quad (10)$$

Magnit maydonini xarakterlovchi asosiy kattalik – magnit induksiyasidan tashqari, ikkinchi kattalik – magnit maydon kuchlanganligi tushunchasi kiritiladi. Ular bir-biri bilan quyidagicha bog‘langandir:

$$dH = \frac{B}{4\pi} \cdot \frac{Id\ell}{r^2} \sin \alpha \quad (11)$$

XB tizimida magnit maydon kuchlananligining o‘lchov birligi

$$1 \frac{N}{Am} : \frac{N}{A^2} = 1 \frac{A}{m}$$

Bio-Savar-Laplas qonuni shularga asosan quyidagicha ta’riflanadi: Elementar toklar hosil qilgan magnit maydonining biror nuqtasidagi kuchlanganligi yoki induksiyasi elementar tokka, o‘tkazgich bilan radius-vektor orasida burchakning sinusiga to‘g‘ri va o‘tkazgichdan maydon nuqtasigacha bo‘lgan masofaning kvadratiga teskari proporsionaldir.

NAZORAT SAVOLLARI.

1. Magnit maydoni nima?
2. Magnit induksiyasini tushuntiring?
3. Magnit maydon kuchlanganligini izohlang?
4. Magnit kuch chiziqlarini tushuntiring?
5. Bio-Savar-Laplas qonuni formulasini yozing va uni izohlang?

2- MA’RUZA

MAVZU: Magnit maydonning ta’sirlari.

Reja:

1. Magnit maydonning tokli o’tkazgichga ta’siri.
2. Amper qonuni. Chap qo‘l qoidasi.
3. Parallel toklarning o‘zaro ta’siri.
4. Lorens kuchi.
5. Xoll effekti.

Tayanch iboralar.

1. Amper kuchi.	4. Xoll effekti.
2. Amper qonuni.	5. Chap qo‘l qoidasi.
3. Lorens kuchi.	

Magnit maydonini joylashtirilgan tokli o’tkazgichga magnit maydoni biror kuch bilan ta’sir etadi. Bu kuch shu magnit maydonning magnit induksiyasi B ga, o’tkazgichga geometrik o‘lchamlariga va undan o‘tayotgan tok kuchi I -ga bog‘liqdir. Magnit maydoniga joylashtirilgan tokli o’tkazgichga ta’sir etuvchi kuchni Amper kuchi deb ataladi. Magnit maydonining tokli o’tkazgichiga ta’sir etuvchi kuchi F_A -Amper kuchini aniqlaydigan qonunni 1820 yilda fransuz fizigi Amper aniqlagan bo‘lib, u quyidagicha ta’riflanadi: Bir jinsli magnit maydonidagi tokli o’tkazgichga ta’sir qiluvchi $\vec{F}_A$ -kuch o’tkazgichdan o‘tayotgan tok kuchi I -ga, o’tkazgichning uzunligi ℓ -ga, magnit maydonning induksiya vektori $\vec{B}$ -ga va $\vec{B}$ vektor bilan o’tkazgich orasidagi burchak sinusiga to‘g‘ri proporsionaldir.

$$F_A = I \cdot \ell \cdot B \cdot \sin \alpha \quad (1)$$

Bu formula Amper qonuning matematik ifodasidir. Bunda F_A -Amper kuchi, ℓ -uzunlikdagi o’tkazgichni har bir $d\ell$ -elementar qismiga ta’sir etuvchi d $\vec{F}_A$ -Amper kuchi vektor

$$d\vec{F}_A = I \cdot [d\ell \cdot \vec{B}] \quad (2)$$

ko‘rinishda yoziladi.

Magnit maydoniga joylashtirilgan berk tokli ramkaga, magnit maydoni tomonidan juft kuchlar ta’sir etib, magnit momentini hosil qiladi. Juft kuchlarning momenti:

$$\vec{M} = \left| \vec{P}_m \cdot \vec{B} \right| \quad (3)$$

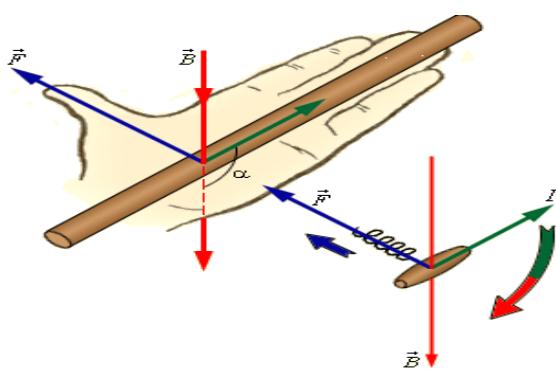
ko‘rinishda yoziladi.

Uni skalyar ko‘rinishda: $M = P_m \cdot B \cdot \sin \alpha$ (4)

shaklda ham yozish mumkin.

Bunda P_m -magnit momenti.

M-kuch momenti bo‘lib, P_m va B vektorlari parallel bo‘lganida aylantiruvchi momentning qiymati nolga teng ($M=0$) bo‘ladi. Agar P_m va B o‘zaro perpendikulyar bo‘lsa, aylantiruvchi moment maksimal ($M=\max$) qiymatga erishadi. Amper kuchining yo‘nalishi chap qo‘l qoidasi yordamida aniqlanadi u quyidagicha ta’riflanadi: Chap qo‘limizni magnit maydoniga Shunday

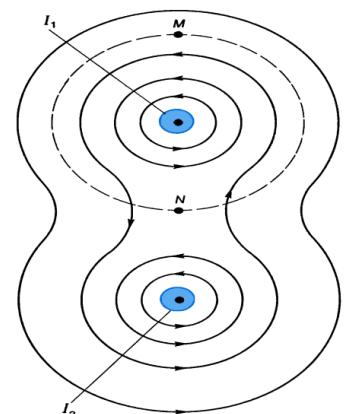

2-Rasm.

Parallel aylanma o‘tkazgichlarning magnit maydoni ta’siri, bu yerda toklar o‘qituvchidan yo‘nalgan.

Hozirgi zamon elektrosvigatellarining ishlashi Amper kuchiga asoslangan.

Ikkita parallel tokli o‘tkazgichlar har biri o‘z atrofidagi fazoda magnit maydon vujudga keltirishi tufayli bir-biri bilan ta’sirlashadi. I_1 tok tufayli vujudga kelgan maydonning tokdan r_0 masofa uzoqlikda joylashgan nuqtalardagi magnit induksiyasi:

$$B_1 = \frac{\mu_0 I_1}{2\pi r_0} \quad (5)$$

ga teng bo'ladi.

Xuddi shuningdek I_2 tokni induksiyasi:

$$B_2 = \frac{\mu_0 I_2}{2\pi r_0} \quad (6)$$

ga teng bo'ladi.

ℓ uzunlikdagi o'tkazgichlarning har biriga ta'sir etuvchi Amper kuchi:

$$\left. \begin{aligned} F_{2,1} &= B_1 I_2 \cdot \ell \sin \alpha = \frac{\mu_0 \cdot I_1 \cdot I_2}{2\pi r_0} \ell \\ F_{1,2} &= B_2 I_1 \cdot \ell \sin \alpha = \frac{\mu_0 \cdot I_2 \cdot I_1}{2\pi r_0} \ell \end{aligned} \right\} \quad (7)$$

ga teng bo'ladi.

$F_{2,1}=F_{1,2}=F$ bo'lganida (7) ifodadan

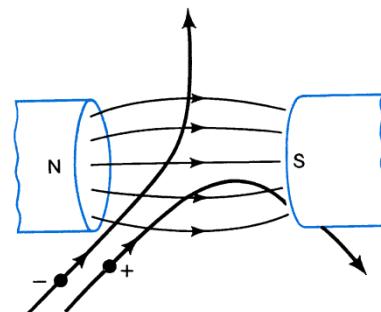
$$F = \frac{\mu_0 \cdot I_1 \cdot I_2}{2\pi r_0} \cdot \ell \quad (8)$$

kelib chiqadi. Bu ifoda parallel joylashtirilgan toklarning o'zaro ta'sir kuchini ifodalaydi.

Magnit maydonining harakatlanuvchi zaryadga ta'sir kuchi – Lorens kuchi deyiladi.

Amper qonunidan foydalanib, Lorens kuchi qiymatini topish mumkin. buning uchun tok kuchini:

$$I = \frac{dq}{dt} = \frac{q \cdot dN}{dt} \quad (9)$$

3-rasm. Magnit maydonda joylashgan zarrachaning harakati

ifodasini $d\vec{F}_A = I[\vec{d}\ell \cdot \vec{B}]$ Amper kuchi ifodasiga qo‘ysak:

$$d\vec{F}_x = \frac{q \cdot dN}{dt} \cdot [\vec{d}\ell \cdot \vec{B}] = qdN \left[\frac{d\vec{\ell}}{dt} \cdot \vec{B} \right] \quad (10)$$

hosil bo‘ladi.

Bunda: dF_A – Lorens kuchi bo‘lib, $\frac{d\vec{\ell}}{dt} \cdot \vec{v}$ bo‘lganidan (10) ifodani:

$$dF_A = q \cdot dN \cdot [\vec{v} \cdot \vec{B}] \quad (11)$$

ko‘rinishda yoziladi.

Bundan bitta zarrachaga ta’sir etuvchi Lorens kuchining qiymatining ifodasi:

$$\vec{F}_A = \frac{dF_A}{dN} = q[\vec{v} \cdot \vec{B}] \quad (12)$$

kelib chiqadi. Lorens kuchining skalyar qiymati:

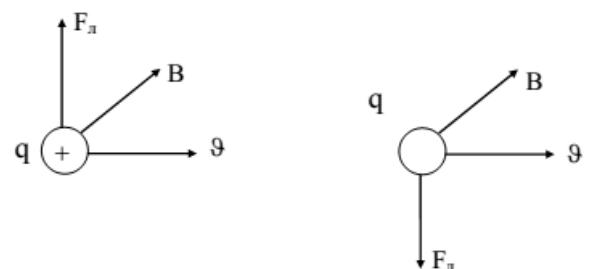
$$F_A = q \cdot v \cdot B \cdot \sin \alpha \quad (13)$$

ko‘rinishda yoziladi.

Bunda α – magnit induksiyasi $\vec{B}$ va tezlik vektori $\vec{v}$ orasidagi burchak.

Musbat ($q > 0$) va manfiy ($q < 0$) zaryadga ta’sir etuvchi Lorens kuchining yo‘nalishi ko‘rinishda tasvirlanadi.

Lorens kuchi zarrachaning harakat yo‘nalishiga $\perp$ bo‘lganligidan, bu kuch ta’sirida zarracha tezligining absalyut qiymati o‘zgarmaydi, vaqt uning yo‘nalishi o‘zgaradi xolos. Shu sababli Lerens kuchi hech ish bajarmaydi.

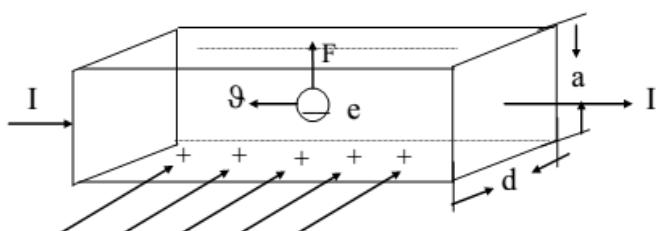

a) $q < 0$ b) $q > 0$

Shuning natijasida harakatlanayotgan zarrachaning kinetik energiyasini magnit maydoni tufayli o'zgartirib bo'lmaydi. Harakatlanayotgan zarralarga magnit maydon ko'rsatayotgan ta'siridan zarrachalarning siklik tezlatgichlari (siklatron, sinxrotron, sinxrofazotron) da va magnitogidodinamik generatorlarda foydalaniлади.

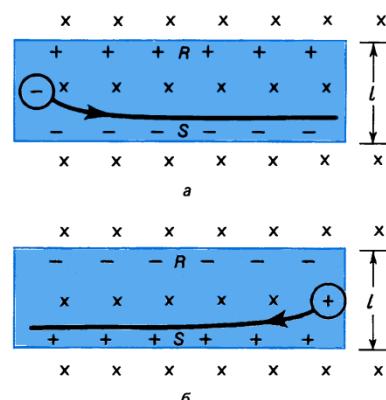
Tezlatgichlar – elektr va magnit maydonlari ta'sirida zaryadlarga zarrachalarga tezlik beraoladigan va ularni boshqaraoladigan qurilmalardir.

1880 yilda amerikalik olim E.Xoll Xoll effekti deb ataluvchi xodisani quyidagi tajriba asosida aniqladi. U oltindan yasalgan parallelepiped shaklidagi o'tkazgichdan J tok o'tkazib, o'tkazgichni ko'ndalang kesimida yotgan A va S nuqtalardagi potensiallar farqi $\Delta\varphi$ ni o'lchadi, bunda $\Delta\varphi = \varphi_A - \varphi_B = 0$ bo'lган. Agar plastinkani yon tomonidan yo'nalgan kuchli magnit maydoni ta'sir ettirilsa, A va S nuqtalardagi potensiallar farqi har xil bo'lган.

Bu hodisaga Xoll effekti deyilgan.

Tajribadan ma'lum bo'ldiki, A va S nuqtalardagi potensiallar farqi $\Delta\varphi$, o'tkazgichdan o'tayotgan tok kuchi I -ga, magnit maydonining induksiyasi B – ga to'g'ri va plastinkaning qalinligi b ga teskari proporsionaldir.

4-rasm. Xoll effekti.

$$\Delta\varphi = \varphi_A - \varphi_C = R \cdot \frac{I \cdot B}{b} \quad (14)$$

Bunda R -turli metallar uchun turlicha bo'lган proporsionallik koeffitsienti bo'lib, unga Xoll doimiysi deyiladi. Xoll effekti barcha metallarda va yarim o'tkazgichlarda kuzatiladi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Amper nima?
2. Amper qonunini tushuntiring?
3. Chap qo‘l qoidasini tushuntiring?
4. Lorens kuchi qanday kuch?
5. Xoll effektini izohlang?
6. Tezlatgich nima?

3- MA’RUZA

MAVZU: Moddalarning magnit xossalari

Reja:

1. Moddaning magnitlanishi.
2. Diamagnitizm va paramagnitizm.
3. Ferromagnetiklar.
4. Ferromagnetizmning tabiatи.

Tayanch iboralar.

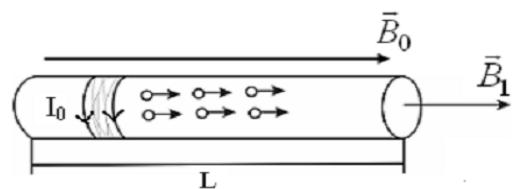
1. Magnit moment.	5. Magnit qabul qiluvchanlik.
2. Bor magnetoni.	6. Diamagnit.
3. Spin magnit momenti.	7. Paramagnit.
4. Magnitlanish vektori.	8. Ferromagnit.

Magnit maydoniga biror modda (temir o‘zak) olib kirsak, bu modda magnitlanib xususiy magnit maydon – B' ni vujudga keltiradi. Shu sababli tekshirilayotgan moddadagi natijaviy magnit induksiyasi – B tashqi maydon induksiyasi – B_0 va moddaning xususiy maydon induksiyasi - B' ning yig‘indisidan iborat bo‘ladi.

$$B = B_0 + B' \quad (1)$$

Ko‘pincha B' – ni ichki maydon induksiyasi deb ham ataladi.

1 - rasm. Atomlar orbital magnit momentlari ichki maydoni induksiya vektorining yo‘nalishi

Hozirda hamma moddiy jismlar tashqi magnit maydon ta’sirida ozroq yoki ko‘proq magnitlanishi isbotlarga. Shu sababli moddalarning magnit xususiyatlarini o‘rganishda barcha moddalar uchun “magnetik” degan termin ishlataladi. Magnetiklarning xossalari ularning atomlari tarkibida mavjud bo‘lgan

elementar zarrachalar-elektronlar, protonlar, neytronlar bilan aniqlanadi. Har qanday atom musbat zaryadlangan yadro va uning atrofida berk orbita bo‘ylab, bu

$$W = \frac{v}{r} \quad (2) \text{ ga}$$

elektronning burchak tezligi!

teng.

Bunda r – orbita radiusi.

v – elektron tezligi.

Bu elektron 1 sek davomida yadro atrofida $\frac{W}{2\pi}$ marta aylanayotgan bo‘lsa, elektronning bu harakatidan hosil bo‘lgan tok kuchi:

$$I = e \frac{W}{2\pi} \quad (3)$$

ga teng bo‘ladi.

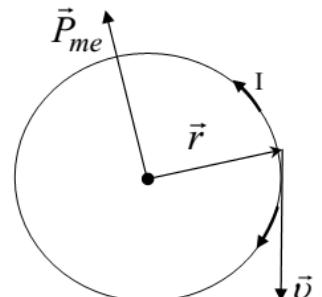
Bunda: e – elektron zaryadi.

I – tok kuchi.

Bunday mikro aylanma tokning magnit momenti:

$$P_{op\delta} = I \cdot S = e \frac{W}{2\pi} \cdot \pi r^2 = \frac{eWr^2}{2} \quad (4) \text{ ga}$$

tengdir.

2 - rasm. Elektronning orbital tok magnit moment

Bu magnit moment elektronning orbita bo‘ylab harakati tufayli vujudga kelayotgan uchun uni orbital magnit momenti deb ataladi va uni P_{orb} harfi bilan belgilanadi.

r – radiusli orbita bo‘ylab v – tezlik bilan harakat qilayotgan elektron:

$$L_{op\delta} = mv \cdot r = m\omega r^2 \quad (5)$$

ga teng bo‘lgan orbital mechanik momentga ham ega bo‘ladi.

Bunda m – elektron massasi.

P_{orb} va L_{orb} larning yo‘nalishlari qarama-qarshi bo‘lib, ularning nisbat orbital giromagnit nisbat deb atalib, uni G_{orb} harfi bilan belgilanadi.

$$\Gamma_{op\delta} = \frac{P_{op\delta}}{L_{op\delta}} = \frac{e}{2m} \quad (6)$$

ga teng.

Elektron xususiy mexanik moment-spin (L_{cp}) ga hamda unga mos ravishda xususiy magnit momenti (P_{sp}) ga ham ega. Eektron spinining absalyut qiymati:

$$L_{cn} = \frac{\sqrt{3}}{2} h \quad (7)$$

ga teng bo‘lib, bunda h-plank doimiysi bo‘lib, $h \approx 1,05 \cdot 10^{34} \text{ J}\cdot\text{c}$ ga teng.

Elektronning xususiy magnit momenti (magnit moment spini)ning absalyut qiymati:

$$P_{cn} = \sqrt{3} \cdot \mu_B \quad (8)$$

teng bo‘ladi. Bundagi μ_B – Bor magnetoni deb atalib u $\mu_B = \frac{eh}{2m} = 0,927 \cdot 10^{-23} \frac{\text{J}}{\text{T}}$ ga

tengdir.

Elektronning spin giromagnit nisbati, orbital giromagnit nisbatidan ikki marta kattadir:

$$\Gamma_{cn} = \frac{P_{cn}}{L_{cn}} = \frac{e}{m} \quad (9)$$

Atomning magnit momenti atom tarkibidagi elektronlarning orbital va spin magnit momentlarining vektor yig‘indisidan iboratdir.

$$P_{aT} = \sum P_{op\delta} + \sum P_{cn} \quad (10)$$

Tashqi magnit moment ta’siriga uchramagan magnetik atomlarning magnit momentlari tartibsiz bo‘lgani uchun magnetik parchasining yig‘indi magnit momenti nolga teng bo‘ladi.

Tashqi maydon ayrim atomlar magnit momentlarining yo‘nalishlarini tartibga soladi, natijada magnetik biror natijaviy magnit momentga ega bo‘lib qoladi, ya’ni magnitlanadi. Tashqi maydon ta’sirida magnetiklar turlicha magnitlanadi. Magnetiklarning magnitlanganlik darajasini harakterlash uchun

$$\text{magnitlanish vektori } - J \text{ dan foydalaniladi: } J = \frac{\sum P_{aT}}{\Delta V}$$

(11)

Bunda: ΔV – magnetikaning magnetik vektori aniqlanadigan nuqtasi atrofidagi elementar hajim.

$$[J] = \left[\frac{P_{aT}}{V} \right] = \left[\frac{A \cdot M^2}{M^3} \right] = \left[\frac{A}{M} \right]$$

Magnetiklardagi magnit maydonini o‘rganishda ikki xil tok bilan ish ko‘riladi.

1. O‘tkazuvchanlik toki bo‘lib, uni makrotok deb atalib uni – J bilan belgilanadi.
2. Mikrotok deb atalib, uni J_m bilan belgilanadi.

Vakuumda $J=0$ bo‘lganligi uchun

$$H = \frac{B_o}{\mu_o} \quad (12)$$

ga teng bo‘lib, vakuumdagи magnit maydon kuchlanganlik vektori magnit induksiya vektori bilan bir xil yo‘naladigan, lekin undan μ_o marta farq qiladigan vektordir. (12) ifodadan

$$B_o = \mu_o H \quad (13)$$

kelib chiqadi.

Tajribalardan bir jinsli muhitdan iborat bo‘lgan magnetiklardan ixtiyoriy nuqtasidan J va H vektorlari quyidagicha bog‘lanishga ega.

$$J = \chi_m \cdot H \quad (14)$$

Bunda χ_m – magnetikning magnit xususiyatlarini ifodalovchi kattalik bo‘lib, uni magnit qabul qiluvchanlik deyiladi.

$$H = \frac{B}{\mu_o(1 + \chi_m)} \quad (15)$$

teng bo‘lib, bundagi $1 + \chi_m = \mu$ – muhitning magnit singdiruvchanligi deyiladi. Buni

hisobga olib (15) ifodani:

$$H = \frac{B}{\mu \cdot \mu_o}$$

(16)

ko‘rinishda yozish mumkin.

μ – o‘lchovsiz kattalik bo‘lib, u magnitikdagi magnit maydon vakuumdagiga nisbatan necha marta farqlanishini ko‘rsatadi.

Barcha magnetiklar o‘zlarining magnit qabul qiluvchanliklarining ishorasi va qiymatlariga qarab uch sinfga bo‘linadi.

- 1) Diamagnetiklar.
- 2) Paramagnetiklar.
- 3) Ferromagnetiklar.

1. Diamagnetiklarda $\chi_m < 0$ bo‘ladi. Bu sinfga oid bo‘lgan moddalarda fosfor oltingugurt, surbma, uglerod, simob, oltin, kumish mis kabi elementlar, suv va organik birikmalarda magnit maydoni bir oz susayadi. ($\mu = 1 + \chi_m < 1$) bo‘ladi.

2. Paramagnetiklarda $\chi_m > 0$ bo‘ladi. Bu sinfga kiruvchi kislород, azot, alyuminiy, platina, volfram kabi elementlarda magnit maydon bir oz kuchayadi. ($\mu = 1 + \chi_m > 1$) bo‘ladi.

3. Ferromagnetiklarda $\chi_m \gg 0$ bo‘ladi. Bu sinfga kiruvchi temir, nikel, kobalt kabi metallarda va ularning qotishmalarida magnit maydon juda zo‘rayib ketadi.

Magnetiklar atomlarining tarkibidagi elektronga tashqi magnit maydon ta’sir ko‘rsatadi. Orbita bo‘ylab aylanma harakat qilayotgan elektron tashqi magnit maydon ta’sirida B vektorga qarama-qarshi yo‘nalgan qo‘sishimcha magnit moment ΔP_{orb} ga erishadi. Bu hodisa diamagnit effekt deb ataladi. Diamagnit effekt atomlarning magnit momentlari nolga teng bo‘lgan moddalarda namayon bo‘ladi.

Bunda magnit momenti o‘zini vujudga keltirayotgan tashqi maydonga qarama-qarshi yo‘nalgan bo‘lib, uni susaytiradi. Bunday moddalarning magnit qabul qiluvchanligi manfiy bo‘lib, ularni diamagnetiklar deyiladi.

Tashqi maydon ta’sirida paramagnit effekt deb ataluvchi hodisa ham ro‘y beradi. Paramagnit effekt sodir bo‘ladigan moddalarda tashqi magnit maydonining kuchayishi sodir bo‘lib, bu kuchayish temperaturaga teskari proporsional bo‘ladi. Paramagnetiklar magnit qabul qiluvchanligining temperaturaga bog‘liqligi Kyuri qonuni deb ataluvchi quyidagi formula bilan ifodalanadi:

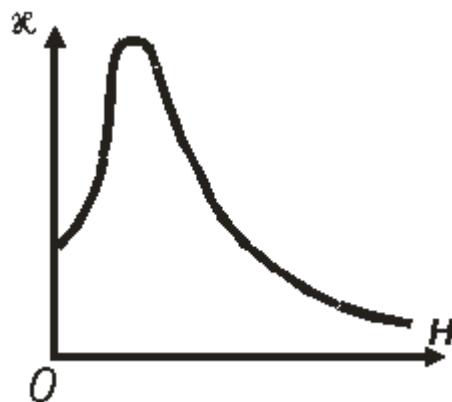
$$\chi = \frac{C}{T} \quad (17)$$

Bunda C – ayni modda uchun o‘zgarmas bo‘lib, Kyuri doimiysi deyiladi. Juda past temperaturalarda Kyuri qonunidan chetlashish sodir bo‘ladi.

Metallarda atom bilan bog‘liq bo‘lgan elektronlardan tashqari erkin elektronlar ham mavjud bo‘lib, ular qo‘sishmcha diamagnitizmni vujudga keltiradi.

Bu diamagnitizmni Landau diamagnitizmi deb ataladi. Erkin elektronlarni spin magnit momentiga ega bo‘lishi natijasida qo‘sishmcha paramagnetizm Pauli paramagnetizmi hosil bo‘ladi.

Magnetiklar ichida ferromagnetiklar o‘zlarining magnit xususiyatlari bilan boshqa moddalardan keskin farq qiladi.

3 – rasm. Ferromagnitlar magnit qabul qiluvchanligining maydon kuchlanganligiga bog‘liq o‘zgarishi

Ferromagnetiklarning magnit qabul qiluvchanligi χ_m tashqi magnit maydonga bog‘liq bo‘lib, χ_m ortishi bilan H ham ortib boradi.

$\chi_m = \max$ bo‘lgan H-ni ortishi bilan χ_m ni qiymatini kamayishi kuzatiladi. H ning katta qiymatlarida $\chi_m \rightarrow 0$ bo‘ladi. H=0 bo‘lganda ham ferromagnetiklardagi magnit maydoni yo‘qolmaydi. Buni qoldiq magnetlanish deyiladi.

Har bir ferromagnetik Kyuri nuqtasi (T_k) deb atalgan aniq bir temperaturada o‘zining ferromagnetlik hususiyatini yo‘qotadi. Temir uchun $T_k=1043^0\text{K}$, nikel uchun 631^0K ga teng T_k dan yuqori temperaturalarda ferromagnetik oddiy paramagnitikka aylanadi va magnit qabul qiluvchanlikning temperaturaga bog‘liqligi:

$$\chi_m = \frac{C}{T - T_k} \quad (18)$$

ko‘rinishda yoziladi.

Tabiatda antiferromagnitik moddalar mavjud bo‘lib, ularning kristall panjarasini bir-birini ichiga kirgan ikki panjaraning yig‘indisi deb qarab, har bir panjara tarkibidagi ionlarning spinlari parallel joylashgan bo‘ladi. Tashqi maydon ta’sirida bir qism spinlar yo‘nalishini o‘zgartirishi natijasida antiferromagnetikning magnitlanishi sodir bo‘ladi. Antiferromagnetiklarning xususiyatlari biror temperaturadan yuqori temperaturalarda yo‘qoladi. Bu temperaturani antiferromagnetiklarning Kyuri nuqtasi deyiladi.

Agar antiferromagnetikning ayrim panjaralarining magnit momenti noldan farqli bo‘lib, uning qiymati ferromagnitik magnit momentini qiymatiga yaqinlashib qoladi. Bunday moddalarni ferromagnetiklar yoki oddiygina ferritlar deb ataladi.

Ferritlar yarimo‘tkazgichlar bo‘lib, ularning solishtirma elektr qarshiligi metall ferromagnitiklarnikiga qaraganda ancha katta bo‘ladi.

Masalan: Temirning solishtirma qarshiligi $8,5 \cdot 10^{-8}$ Omm bo‘lsa, ferritlarning solishtirma qarshiligi 10^4 dan 10^7 Omm gacha o‘zgaradi. Hozirda ferritlarning bu hususiyatidan texnikaning turli sohalarida keng foydalaniladi.

NAZORAT SAVOLLARI.

1. Moddalarning magnitlanishini tushuntiring?
2. Orbital magnit moment nima?
3. Magnit qabul qiluvchanlik nima?
4. Diamagnit nima?
5. Paramagnit nima?
6. Ferromagnit nima?
7. Kyuri qonunini tushuntiring?
8. Ferritlar nima?